

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Leegten van een dictatuur: beeldende kunst en literatuur in Equatoriaal Guinea

Brus, A.B.

Citation

Brus, A. B. (2021, November 2). *Leegten van een dictatuur: beeldende kunst en literatuur in Equatoriaal Guinea*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3229708>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3229708>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Deel IV Conclusies van het onderzoek

In interviews en essays hebben vooral Esono Ebalé, Ndonge en Ávila Laurel zich politiek uitgelaten en Nsue Angüe amper. De hoofdvraag van mijn onderzoek, hoe de verhalen en beelden van de schrijvers en beeldende kunstenaars uit Equatoriaal Guinea de huidige (politieke) situatie in dat land legen en open breken, richt zich echter niet op hun al dan niet politieke uitlatingen (hoewel die een ondersteunende rol spelen), maar op *het politieke* in hun kunst en literaire werken. Er is daarom als theoretisch kader gekozen voor theorieën die de kunst en het politieke centraal stellen; bij Rancière is dat de kunst die als *het politieke* breekt met wat hij aanduidt als *de politie* – of staat – die geen enkele ruimte laat en Badiou beschouwt kunst als *waarheidsprocedure* die zich voltrekt nadat er zich een *evenementiële breuk* heeft voorgedaan in wat hij *de situatie* noemt, die eveneens beschouwd kan worden als de staat. Met behulp van beide theorieën is in dit onderzoek gezocht naar waar in de beeldende kunst en literatuur van Equatoriaal ruimtes of leegten zitten, waarmee de werken een breuk slaan in de staat die in Equatoriaal Guinea ook werkelijk geldt als politiestaat.

Uitgaande van deze theorieën zijn, behalve de centrale concepten *breukvlakken* en *leegten*, begrippen als *noodzaak*, *moed*, *trouw* en *tussenruimtes* leidend gebleken, evenals de hiermee samenhangende begrippen als metaforen, stereotypen of meer specifieke begrippen die bij dit onderzoek in de beeldende kunst betrekking hebben op de toegepaste media en stripcultuur en in de literatuur op de narratologie en orale kenmerken. In dit afsluitende deel van mijn onderzoek zal een concluderende reflectie gegeven worden van waar er in de diverse werken sprake is van botsingen of (politieke) breuken en leegten, die deze werken maken tot *waarheidsprocedure* volgens wat Badiou hieronder verstaat. Daaruit zal blijken hoe de onderzochte werken een opening bieden naar een andere *waarheid* dan die van het huidige regime in Equatoriaal Guinea en hoe dit binnen elk van de specifieke werken gebeurt.

Gebleken is dat aan de verhalen en beelden een noodzaak ten grondslag ligt die in de literatuur onder andere naar voren komt in de *paratexts* (Genette) en in de beeldende kunst, behalve in de beelden, ook in de hierbij geleverde teksten. Aan die noodzaak kan in de literatuur de “implied author” (Rimmon-Kenan: Chatman) verbonden worden of het ‘autobiografisch pact’ (Lejeune), waarmee ook de auteur doorklinkt in de noodzaak tot het vertellen van het verhaal.

In *Los poderes de la tempestad* van Ndongo blijkt de noodzaak van het verhaal van de ik-verteller en het avontuur dat hij aangaat door terug te keren naar zijn land, uit de opdracht waarin hij zegt een “permanente terugblik” verplicht te zijn aan zijn grootouders en uit het motto ontleend aan de *Apocalyps*, waarin opgeroepen wordt het gebeurde wereldkundig te maken. Dat er van deze verplichting geen weg terug is wordt in het verdere verloop van de roman duidelijk door de verwijzing naar Julius Caesars *alea iacta est* (de teerling is geworpen). Het tweede motto van de roman, ontleend aan Shakespeare’s *King Lear* over een “kudde blinden geleid door een handvol gekken”, maakt eveneens duidelijk dat de noodzaak van dit verhaal samenhangt met een verplichting aan de gemeenschap. Daarbij gaat het in de roman om herinneringen die in de eerste persoon worden verteld en die daardoor als ‘autobiografische vertelling’ een krachtige uitwerking op de lezer heeft (Dorrit Cohen). Dat de verteller in de eerste persoon geen naam heeft duidt bovendien op een *romanesk pact* (Lejeune) waarin de auteur zijn eigen verhaal uitbesteedt aan de naamloze verteller en waarmee de noodzaak tot het vertellen van dit verhaal behalve bij de verteller, ook bij de auteur komt te liggen. De link naar de auteur wordt ook gelegd in de romans van Nsue Angüe en Ávila Laurel met eveneens vertellers in de eerste persoon waarin een impliciete auteur doorklinkt in een noodzaak tot het vertellen van de verhalen, alleen liggen in deze twee romans de accenten anders.

In *Ekomo*, de roman van Nsue Angüe, gaat het niet om Ekomo en Nnanga als tweedeling tussen man en vrouw, stad en platteland of de teloorgang van Afrika tegenover westerse invloeden zoals de meeste critici beweren, maar om de wijze waarop Nnanga zich positioneert in haar gemeenschap. De noodzaak van het verhaal ligt bij haar en wat haar rol is in haar gemeenschap, hetgeen zowel blijkt uit de opdracht van de roman, als uit de dans en lyriek die in de roman een belangrijke rol spelen. In de opdracht gericht aan Nnanga Aba’a, die niet kan lezen en als “moeder van alle mannen” het vrouwelijk deel van die gemeenschap vertegenwoordigt, komt in de naam Nnanga de verbondenheid met de gemeenschap tot uitdrukking; zowel van het personage als die van de schrijfster die tot dezelfde gemeenschap behoort. Zij gaat daarmee (als *implied author*) in de roman een *autobiografisch pact* aan met de lezer en laat in Nnanga verschillende stemmen doorklinken, waaronder in bepaalde passages (eveneens in de passage over Nfumba’a) ook die van haarzelf; stemmen die hun uitdrukking onder andere vinden in de dans en de poëtische delen en regels waarmee elk nieuw hoofdstuk begint, waarin Nnanga zich verliest en waarin zij toont dat zij wel moet

handelen zoals zij handelt, ook al gaat dat in tegen de geboden en verboden van haar gemeenschap.

Aan de lyriek waarmee de verteller in *Arde el monte de noche*, de roman van Ávila Laurel, zijn vertelling begint en eindigt, over het gemeenschappelijke en ‘ritmische’ transport van de boot naar zee onder begeleiding van wat hij “het mooiste lied van de wereld” noemt, ligt eveneens een noodzaak ten grondslag. Dat is de drang om de lezer bij het leven op zijn ‘vergeten’ eiland te betrekken die tot uitdrukking komt in een verdichting van de vertelling vanuit de dubbele focus kind/volwassene in een soort omtrekkende beweging, de doorlopende structuur van de roman, de orale kenmerken en gedetailleerdheid waarmee bepaalde bijzonderheden en gebeurtenissen worden verteld en beschreven. Dat de verteller een kans ziet in het naar buiten brengen van zijn verhaal via een zekere Manuel, die overeenkomt met de Manuel die het voorwoord schreef bij de roman (de enige aanwezige *paratext*), legt eveneens een link naar de schrijver. De schrijver, die evenals de verteller zijn jeugd doorbracht op Annobón, lijkt zijn verhaal uitbesteed te hebben aan een naamloze ik-verteller, wat ook in deze roman een *romanesk pact* genoemd kan worden.

Waar er in alle drie de bestudeerde romans via een *impliciete auteur* of *romanesk pact* sprake is van een (verborgen) link naar de auteur, kan eveneens gesteld worden dat de kunstenaar Esono Ebalé doorwerkt in zijn lege/witte figuren in bijvoorbeeld *Mar de mierda* (afb.2.7). Het gaat daarin om figuren die een bijzondere positie innemen ten aanzien van hun omgeving vanuit een noodzaak van verzet die wordt onderstreept door de in rode letters geschreven tekst over “kleine helden die doorgaan met leven, overleven, vechten, dromen tussen de zeeën van stront, dieven, corrupten en tirannen”. De kunstenaar die zichzelf in een van zijn teksten opwerpt als “no busco ser, ya soy” (ik heb er niet om gevraagd er te zijn, ik ben er al),¹ verbindt ook zijn eigen bestaan aan die kleine helden die hij laat zien in zijn werken. Daarin lijkt geen weg terug en geldt voor hem, evenals voor de advocaat in *Los poderes de la tempestad*, dat ‘de teerling is geworpen’ in de confronterende beelden die hij maakt. Het zijn beelden die hij maakt omdat hij ze nu eenmaal moet maken los van alle gevolgen; zoals de advocaat in Ndongo’s roman wel moet terugkeren naar zijn land, Nnanga in de roman van Nsue Angüe niet anders kan dan dansen als *Paloma de fuego* en haar man

¹ “Es mi personaje con el que quiero que se queden. Pues así es como quiero que se me recuerde en mi paso por vuestras vidas de manipulados y manipuladores. [...] Eso sí, y como siempre digo, no busco ser. Ya soy.”
[<https://www.radiomacuto.net/2019/10/30/el-arte-de-la-manipulacion/>]

begraven en de ik-verteller in de roman van Ávila Laurel in zijn gedrevenheid en vanuit de focus van een kind en volwassene wel verslag moet doen van de toestand op zijn eiland, zij het via “de blanken” (*Arde el monte de noche*, 227). In het noodzakelijke ‘moeten’ hebben de personages los van alle gevolgen geen andere keuze dan trouw te blijven aan zichzelf en aan de gemeenschap, waar tegenover zij een getuigenis afleggen.

Aan hoe de schrijvers door middel van de situaties en personages in hun romans en de beeldende kunstenaar in zijn beeldend werk de confrontatie aangaan met de gemeenschap en de (politieke) situatie, ligt eveneens moed ten grondslag. Esono Ebalé zegt door middel van zijn beelden met open vizier de rechtstreekse confrontatie aan te gaan met het regime van Obiang, om hier als persoon tevens de uiterste consequenties van te aanvaarden.² Zijn werken zijn als “een ontmoeting van een naaimachine en paraplu op de snijtafel” waarnaar Ranciére verwijst en waarin volgens hem de breuk of *dissensus* ligt waarin zich het politieke voltrekt. Die breuk wordt kracht bijgezet waar de beelden, zowel in de literatuur als beeldende kunst, een heftige uitwerking hebben op de ontvanger ervan. In mijn onderzoek is gebleken dat er een verband kan worden gelegd tussen de literatuur en beeldende kunst waar het gaat om bepaalde stereotypen en tegenstellingen (die in de literatuur ook terug te voeren zijn op de orale vertelling) die de breuk verhevig en in de gevonden leegten.

Zowel in de literatuur als in de beeldende kunst komen personages voor die zijn ontdaan of ‘geleegd’ van hun persoonlijkheid, waardoor zij slechts als *flat characters* (Rimmon-Kenan: Forster) en soms ook als vertegenwoordigers van het goede en kwade tegenover elkaar staan. In de werken van Esono Ebalé worden figuren geleegd zoals in *Mar de mierda* (afb.2.7), maar ook de figuur van Obiang wordt geleegd van zijn status, macht en mannelijkheid. Daarmee verwordt deze figuur van de president tot allerhande stereotypen van beest tot duivel, die in verband kunnen worden gebracht met stereotype figuren in de romans, met name in de roman van Donato Ndongo. Met haar tepels waarop haren groeien als prikkeldraad lijkt het personage Ada in zijn roman de vrouwelijke variant van Esono Ebalé’s Obiangkarikatuur; waar de dictator geleegd wordt door hem te ontdoen van zijn mannelijkheid wordt Ada, die evenals Obiang staat voor het regime, geleegd door haar te

² “Y claramente pone el mejor ejemplo del miedo con el que quieren “derrocar” a un régimen al que solo se puede derrocar siendo valientes. Sin tapujos. A cara descubierta y asumiendo hasta las últimas consecuencias” (Ibid.; <https://www.radiomacuto.net>). De consequentie was er zeker toen hij in 2017 in Equatoriaal Guinea werd gearresteerd en vervolgens een half jaar als politieke gevangene in het land moest doorbrengen.

ontdoen van haar vrouwelijkheid (nog afgezien van het monsterlijke beeld dat zondermeer van haar wordt gegeven en dat parallel loopt aan Obiang's 'beestachtigheid'). Ong geeft aan dat dergelijke stereotypen of bizarre personages (zoals eveneens de *malignas* en het bizarre beeld van de grootvader in de roman van Ávila Laurel) in orale vertellingen vaak als het goede tegenover het kwade worden geplaatst (zoals Ada tegenover Ángeles in Ndongo's roman en de *maligna* tegenover de *sacristán* in de roman van Ávila Laurel) omdat ze houvast bieden in het verhaal of het publiek uitdagen waardoor dat meer bij het verhaal wordt betrokken.³ In de romans van deze schrijvers uit Equatoriaal Guinea, evenals in de beeldende kunst van Esono Ebalé, wordt in deze stereotype en geleege figuren het 'kwaad' tot de kern gereduceerd, waardoor de breuk met het 'goede' aan kracht wint en daarmee ook de kracht van *het politieke* (Rancière) en van de *waarheidsprocedure* (Badiou) die ermee in gang wordt gezet. Eenzelfde functie heeft het geweld dat in alle werken een rol speelt. In Esono Ebalé's werken komt het tot uitdrukking in het bloed dat van Obiang's handen druipt of Obiang afgebeeld met een kettingzaag en het bloed rond de 'lege' wapens, waardoor die vormen worden geïntensiveerd en wellicht ook gezuiverd.⁴ In de romans betreft dit het extreme geweld zoals dat plaats vond in de tijd van Macias en wordt beschreven in de roman van Ndongo, of het geweld dat kan worden gelieerd aan plaatselijke gebruiken, zoals de afranseling van de *maligna* als eerste kwaad in de roman van Ávila laurel en de gewelddadige straf die Nnanga treft omdat zij een taboe heeft overtreden in de roman van Nsue Angüe.

De door geweld (bloed) of anderszins geleege en gezuiverde vormen bieden ruimte aan een nieuwe waarheid, waarvan echter nog niet duidelijk is wat die waarheid zal zijn.⁵ In de onderzochte werken vindt er op verschillende plekken en op verschillende wijzen zuivering plaats, waarmee die werken op verschillende wijzen een waarheidsprocedure vormen. Behalve dat in de karikaturen en *La pesadilla de Obi* van Esono Ebalé de dictator wordt geleege en daarmee eveneens gezuiverd wordt van zijn macht, zijn er de (gezuiverde) lege figuren die werken als gaten in de voorstelling. Hun leegte wordt door hun volle omgeving (vol van lijn, kleur of metaforen) juist geïntensiveerd en kan zo gezien worden als 'alles of niets', zoals Ndongo in zijn gedicht *Tú eras tú, decían* het ronde wiel laat rollen naar

³ Hoewel ik het 'leggen' van de figuren in mijn onderzoek niet koppel aan huidskleur, zouden de witte (onschuldige) figuren in Esono Ebalé's werken eveneens in contrast gezien kunnen worden met de zwarte (schuldige) Obiang.

⁴ Hier kan verwezen worden naar wat Fanon beweert over het geweld als ontlading en de 'reinigende werking' die hiervan uit gaat die het individu aanzet tot actie (2001: 74).

⁵ Refererend aan Badiou: "[...] het doen alsof iets waarvan we nog niet weten of het waar is, al waarheid geworden is" (Badiou, in Bloois en van den Hemel, 2015: 55).

alles of niets.⁶ Daarbij geldt de advocaat in zijn roman ook als eenling, wiens getuigenis van de pijn die hij heeft moeten ondergaan “als een doorn die naar binnen drong en ook weer op dezelfde plek naar buiten zal komen”, eveneens resulteert in zowel alles als niets. Dit alles of niets kan opgevat worden als een opening, als gevolg van de zuivering die in alle drie de romans aanwezig is, al dan niet in de vorm van een ritueel. De advocaat wordt gezuiverd in een reinigingsritueel, gespiegeld (als *mise en abyme*) in de martelingsscene die er op volgt en die hij dankzij de kracht ontleend aan de zuivering overleeft, wat uiteindelijk de opening biedt tot zijn mogelijke getuigenis. Nnanga zuivert vooral zichzelf in haar dans en in de lyriek, en door trouw te blijven aan haar echtgenoot, ook al belandt zij hiermee in een ruimte “tussen een beetje zon en een beetje schaduw”, van waaruit zij aan alle vrouwen van haar gemeenschap, uit naam van Nnanga Aba’a, ook een opening biedt. En de verteller in de roman van Ávila Laurel lijkt vooral zijn eiland te willen zuiveren van alle kwaden die hij er ziet om het in de steek gelaten eiland zo aan de vergetelheid te ontrukken en te openen voor iedereen die zijn verhaal leest. Deze openingen kunnen opgevat worden als leegten die in de structuur van de romans hun uitdrukking vinden in het gebruik van een verschillende focus (*tú-yo* bij Ndongo, volwassen-kind bij Ávila Laurel), in de lyrische passages, veel herhalingen en (andere) orale kenmerken (bij Nsue Angüe en Ávila Laurel), het poëtische en een doorlopende tekst (bij Ávila Laurel) en de doorlopende, ‘meanderende’ zinnen zonder pauze (bij Ndongo; eveneens onder invloed van *Señas de identidad* van Goytisolo).

Verder worden er in de werken niet alleen vormen gelegd of gezuiverd, maar ook ruimtes. In de werken van Esono Ebalé betreft het zowel de getekende ruimtes binnen de kaders als de leegten erbuiten, waartoe ook de lege ruimtes tussen de kaders behoren. Geconstateerd is dat de lezer/kijker van zijn strips door de figuren en letters die buiten de kaders in de lege ruimte treden en daarbij ook tussenruimtes overlappen, hiermee als het ware naar binnen wordt gezogen in het verhaal. Daarmee raakt de lezer/kijker nog meer betrokken bij het verhaal, waarin ook de lege ruimte buiten de kaders van het verhaal mee gaat doen in de beleving. In de literatuur is er wat deze lege ‘tussenruimte’ betreft een verband tussen de *tú-yo* (jij-ik) verteller in de roman van Ndongo. In zijn roman treedt de jij-verteller als het ware in de lege ruimte buiten het kader van de eigen herinnering van de ik-verteller. Dat gebeurt steeds wanneer er bij die ik-verteller een gat valt in wat hij niet kan weten omdat het

⁶ *Rueda rodando la redonda rueda. Hacia la nada. O hacia el todo* (Ndongo, *Olvidos: Poemas*, 2016: 75).

zich buiten zijn gezichtsveld afspeelt (Butor). Door middel van de jij-verteller gaat de lege ruimte, tevens de ruimte waar zich de lezer bevindt, meedoen in het verhaal, zoals dat ook bij het stripverhaal het geval is. In de strip en in de roman wordt de lezer/kijker ‘dubbel’ en daardoor ook nog intenser bij het verhaal betrokken via de ruimte tussen de kaders, of de ruimte tussen jij en ik. In de roman van Nsue Angüe is eveneens sprake van een tussenruimte als een soort voorgeborchte “tussen een beetje schaduw en een beetje zon”, waardoor deze ruimte aan het begin en eind van de roman, en in alle poëtische delen mee gaat doen. In de roman van Ávila Laurel blijft de ruimte van de grootvader leeg omdat niet onthuld wordt wat hierin te zien is, waardoor het verhaal zich opent voor de lezer die hieraan een eigen invulling kan geven en zo actief bij het verhaal wordt betrokken (Iser, Rimmon-Kenan).

In zijn lezing in de UNED benadrukte Ibrahim Sundiata de rol die volgens hem is weggelegd voor de taal en cultuur (kunst, muziek, dans) bij een concreet plan om zich als natie te verenigen, te onderscheiden en te versterken met het oog op politieke verandering.⁷ Een dergelijke oproep zou er echter makkelijk toe kunnen leiden de taal en cultuur in te zetten als politiek middel, zoals dat bijvoorbeeld gebeurt in landen die taal en cultuur gebruiken als propagandamiddel. Taal en cultuur als propaganda laat echter niets open, zoals de staat en *politie* niets open laat volgens Rancière. Tegenover *history* staat volgens hem de kunst en literatuur als *poetry* en *dissensus* die zowel breekt als open laat, waardoor er ruimte ontstaat voor iets nieuws. Badiou voegt hier aan toe dat wij nog niet weten wat dit nieuwe zal zijn dat zich in de lege plekken binnen de kunst manifesteert na een evenementiële breuk.⁸ Tot nu toe is de literatuur van Equatoriaal Guinea door nogal wat onderzoekers ingevuld als *history* en dat vaak binair, door het koloniale tegenover neo-koloniale plaatsen; het traditionele platteland tegenover de moderne stad of door de nadruk te leggen bij de verhouding tussen de seksen. In mijn onderzoek zijn de afzonderlijk werken echter onderzocht als *poetry* die niet (binair) invult, maar open laat. Gebleken is dat de schrijvers en beeldende kunstenaar elk op hun eigen wijze door middel van hun werk aandacht vragen voor de (huidige) situatie in Equatoriaal Guinea, maar dat hier overeenkomstige krachten aan ten grondslag liggen die elk van de werken politiek maken, daar waar in hun werken sprake is van breukvlakken en leegten.

⁷ Sundiata, Canal UNED, 2018. [<https://canal.uned.es/video/5b47099db1111f752b8b4567>]

⁸ Hier ligt een parallel met de narratologie en Iser die zegt dat de lezer gaten vult naar eigen verbeelding die voor iedereen verschilt (Iser, 1980: 11). Er kan dus bij de lezer iets nieuws ontstaan dat voortvloeit uit de tekst (het kunstwerk) maar dat (nog) niet wordt gekend.

Esono Ebalé richt zich, met name in *La pesadilla de Obi* en in zijn Obiangkarikaturen, direct op het huidige politieke regime, evenals Ndongo zich in *Poderes de la tempestad* direct richt op het regime van Macías. *Ekomo* en *Arde el monte de noche* refereren niet direct aan de huidige politieke situatie, maar kunnen wel gelinkt worden aan het politieke (Rancière, Badiou), waardoor ook Nsue Angüe en Ávila Laurel met hun romans aandacht vragen voor de situatie in het land, zij het op indirecte wijze. De roman van Nsue Angüe onderscheidt zich niet in de eerste plaats van de andere twee romans doordat de hoofdpersoon een vrouw is en het hier vooral zou gaan over man-vrouw verhoudingen of stads en plattelandstradities, maar door de wijze waarop de hoofdpersoon zich in de roman uit in haar dans en poëzie. Daarin treedt zij als het ware buiten zichzelf met de pijn die hier eveneens aan ten grondslag ligt. Eenzelfde pijn lijkt ten grondslag te liggen aan de doorn die in de roman van Ndongo bij de advocaat op dezelfde plek naar binnen gaat als waar die ook weer naar buiten komt en waarmee zowel het verhaal rond is als de getuigenis die hij moet doen van alles wat hem is overkomen. In de roman van Ávila Laurel is het de pijn van de in de steek gelaten eilandbewoners wiens levens nergens toe lijken te leiden zoals ook hun tochten over zee dat niet doen, terwijl zij geplaagd worden door allerhande kwaden.

Hoewel er aan alle onderzochte werken pijn of verzet ten grondslag ligt komt die toch heel verschillend tot uitdrukking; Esono Ebalé en Ndongo gebruiken hiervoor, meer dan Nsue Angüe en Ávila Laurel, het groteske en karikaturale in de stereotypen die passen bij hun directe politieke boodschap aan het vorige en huidige regime. Zij zijn als beeldend kunstenaar en schrijver ook degenen die zich nadrukkelijk buiten het tegenwoordige regime hebben geplaatst, hoewel dat ook geldt voor Ávila Laurel wiens roman een meer impliciete kritiek op de dictatuur vormt van Macías. Alleen Nsue Angüe wijkt af door haar a-politieke houding, wellicht doordat zij zich nooit openlijk van het huidige politieke regime distantieerde en er tot haar dood een culturele rol in bleef vervullen. Haar stem klinkt echter wel door waar Nnanga en Nfumba'a zich in de meest poëtische delen van de roman overgeven aan "la locura de la nada" (Mester) wanneer zij zich begeven in een soort tussenruimte "tussen een beetje zon en een beetje schaduw", waarin de schrijfster zich eveneens zegt te bevinden *jugando a ser bantu*. Daarin zit de (politieke) leegte die haar roman verbindt met die van de andere twee schrijvers en waardoor haar rol niet beperkt blijft tot een *abuela cuentacuentos* zoals zij zichzelf betitelde en ook anderen haar hebben betiteld.

Het bijzondere en de kracht van alle werken wordt bepaald door wat de gevonden leegten blootleggen en openen. Gebleken is dat het daarbij zowel gaat om lege (tussen)ruimtes in zowel de literatuur als beeldende kunst (waartoe ook bepaalde stereotypen en metaforen behoren) die een intensiverende werking hebben op het werk als geheel en die de lezer/beschouwer actief bij het werk betrekken. Hoewel dat wat geleegd wordt per werk verschilt, kan geconcludeerd worden dat de in de leegten blootgelegde martelingen, verdwijningen, kwaden en pijnen een (politieke en evenementiële) breuk slaan die een opening biedt naar wat is en tegelijkertijd nog niet is, wat Badiou omschrijft als een waarheden-in-wording. Dat maakt dat met deze werken een waarheidsprocedure in gang gezet wordt die de (gesloten) waarheid van het huidige dictatoriale regime overstijgt en die daarmee ook de dictatuur leegt. De makers hebben in de confrontatie met de leegten in hun werken de moed gehad het weinige te zijn wat men is (Badiou), waarbij zij zowel trouw bleven aan zichzelf als aan hun gemeenschap. De kracht waarmee zij zich door middel van hun kunst en literatuur richten op de huidige gemeenschap en de politieke situatie van Equatoriaal Guinea zal eveneens doorwerken als waarheidsprocedure in de toekomst.

BIBLIOGRAFIE

- Aponte-Ramos, Lola. “Los territorios de la identidad: Transgénero y transnacionalidad en Ekomo de María Nsue Angüe.” *La Recuperación de la Memoria: creación cultural e identidad nacional en la literatura hispano-negroafricana*. Ed. Mbaré Ngom. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá 2004. 101-113.
- --, Lola, en Elisa Rizo. “Guinea Ecuatorial como pregunta abierta: Hacia el diálogo entre nuestras otredades.” *Revista Iberoamericana*, nr. 248-9, 2014. 745-760., doi:10.5195/reviberoamer.2014.7193.
- Ávila Laurel, Juan Tomás. *Arde el monte de noche*. Madrid: Calambur Narrativa, 2009.
- --, *Cuentos Crudos*. Malabo: Centro Cultural Español de Bata/Malabo, 2007.
- --., *Cómo convertir este país en un paraíso*. Malabo: Pángola, 2005.
- --, *Diccionario básico, y aleatorio, de la dictadura Guineana*. Barcelona: Laboratorio de recursos orales, Ceiba, 2011.
- --, “La ubicad de la literatura guineana”, *Debats*, nr. 123/2, 2014. 72-79.
- Badiou, Alain: *Logiques des mondes. L'Être et l'événement. 2*, Parijs: Editions Du Seuil, 2006.
- --, *BLACK; The brilliance of a non-color*. Cambridge: Polity Press, 2017.
- --, *De twintigste eeuw*. Kampen: Ten Have, 2006.
- --, “Troisième esquisse d'un manifeste de l'affirmationnisme”, *Circonstances, 2, Irak, foulard, Allemagne/France*. Parijs: Editions Léo Scheer/Lignes et Manifeste, 2004. 83-105. Als “Het Affirmationistische Manifest. Derde ontwerp voor een manifest van de affirmationistische kunst” in Alain Badiou. *Inesthetiek: filosofie, kunst, politiek*.

Eds. Joost de Bloois en Ernst van den Hemel. Vertaald door Joost Beerten, Amsterdam: Octavo publicaties, 2012. 70-87.

- --, “Art et philosophie”, *Petit manuel d’Inesthétique*. Parijs: Editions du Seuil, 2005. 2-29. Als “Kunst en filosofie” in *Alain Badiou. Inesthetiek: filosofie, kunst, politiek*. Eds. Joost de Bloois en Ernst van den Hemel. Vertaald door Joost Beerten, Amsterdam: Octavo publicaties, 2012. 88-105.
- --, “L’écriture du générique: Samuel Beckett”, *Conditions*. Parijs: Editions du Seuil, 1992. 329-366. Als “Het schrijven van het generieke: Samuel Becket” in *Alain Badiou. Inesthetiek: filosofie, kunst, politiek*. Eds. Joost de Bloois en Ernst van den Hemel. Vertaald door Ineke van der Burg, Amsterdam: Octavo publicaties, 2012. 135-177.
- --, “L’Idée du communisme”, *L’Hypothèse communiste. Circonstances*, 5. Fécamp: Nouvelles Editions Lignes, 2009. 181-205. Als “De Idee van het communisme” in *Alain Badiou. Inesthetiek: filosofie, kunst, politiek*. Eds. Joost de Bloois en Ernst van den Hemel. Vertaald door Joost Beerten, Amsterdam: Octavo publicaties, 2012. 279-97.
- Bakhtin, Mikhail. *Rabelais and His World*. Bloomington: Indiana University Press, 1984.
- Bal, Mieke. *De theorie van vertellen en verhalen*. Muiderberg: Coutinho BV, 1990.
- --, *Travelling concepts in the humanities*. Buffalo: University of Toronto Press, Toronto, 2002.
- Benjamin, Walter, *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid en andere essays*. Vert. Henk Hoeks. Amsterdam: Boom (derde druk), 2017.
- Bloois, Joost de., en Ernst van den Hemel, eds. *Alain Badiou. Inesthetiek: filosofie, kunst, politiek*. Amsterdam: Octavo publicaties, 2012.

- Brus, Anita. “‘Van onrecht word ik baldadig’ – interview met de Afrikaanse striptekenaar Ramón Esono Ebalé.” *Frontaal Naakt*, 2014. [<https://www.frontaalnaakt.nl/archives/van-onrecht-word-ik-baldadig-interview-met-de-afrikaanse-striptekenaar-ramon-esono-ebale.html>].
- --, “Exposiciones Africanas, sobre el arte de Ramón Esono Ebalé.” *Revistart: revista de las artes*. nr.169, 2014. 22,23.
- --, “Futurismo guineano. Sobre los cuadros del artista guineano Desidero Manresa Bodipo.” *Revistart: revista de las artes*. nr.176, 2016. 14,15.
- Bryson, Norman. “A Walk for a Walk’s Sake.” *The Stage of Drawing: Gesture and Act. Selected from the Tate Collection*. Eds. Catherine de Zegher en Avis Newman. Londen: Tate Publishing, 2003. 149-158.
- Buck Morss, Susan. ‘La balsa de Medusa’, *Dialéctica de la mirada, Walter Benjamin y el proyecto de los Pasajes*. Madrid: Visor. Dis., SA, 1995.
- Butor, Michel. *Répertoire II. Études et conférences 1959-1963*. Parijs: Les Éditions de Minuit, 1964.
- Campos Serrano, Alicia. *De colonia a Estado: Guinea Ecuatorial, 1955-1968*. Madrid: Centro de los estudios políticos y constitucionales, 2002.
- Caldeira Cham, Arlindo Manuel. “Organizing Freedom: *De Facto* Independence on the Island of Ano Bom (Annobón) during the Eighteenth and Nineteenth Centuries.” *Afro-Hispanic Review*. Ed. William Luis. Nashville: Vanderbilt University, vol. 28, nr. 2, 2009. 293-310.
- Carrasco González, Antonio. *Historia de la novela colonial hispanoafricana*. Madrid: SIAL Ediciones, 2009.
- Carrier, David. *The aesthetics of comics*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 2000.
- Castro Borrego, Silvia. “Claiming the Politics of Articulation through Agency and Wholeness in Two Afro-Hispanic Postcolonial Narratives.” *Journal of International Women's Studies*, vol. 17, nr. 3, 2016. 149-163.
- Cohn, Dorrit. *Transparent Minds*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1978.
- --, *The Distinction of Fiction*. Baltimore/Londen: The Johns Hopkins University Press, 1999.

- Copjec, Joan. *Imagine there's no woman: ethics and sublimation*. Cambridge: MIT Press, 2002, 2-47.
- --, *The Distinction of Fiction*. Baltimore/Londen: The Johns Hopkins University Press, 1999.
- Dällenbach, Lucien. *The Mirror in the Text*. Cambridge: Polity Press, 1989.
- Doyle, Martin. "Juan Tomás Ávila laurel Q&A: 'I wrote one of my first novels sitting up a tree.' Author from Equatorial Guinea on what he reads and how he writes", *The Irish Times*, mei 2015. [<https://www.irishtimes.com/culture/books/juan-tom%C3%A1s-%C3%A1vila-laurel-q-a-i-wrote-one-of-my-first-novels-sitting-up-a-tree-1.2221197>]
- Eisner, Will. *Comics and sequential art. Principles and practices from the legendary cartoonist*. New York: W.W. Norton, 2008.
- Epps, Brad. "Learning from the Beginning. *Education, translation, and intercultural transmission in Donato Ndongo's Shadows of Your Black Memory (1987)*." *Transition*, nr.103, Cabo Verde, 2010. 144-167.
- Esono Ebalé, Ramón. *Ramón Esono Ebalé: Los asesinos de mi inteligencia*. Malbo/Bata: CCEM/CCEB, 2008.
- Esono Ebalé, Ramón, Chino, en Tenso, Tenso. *La pesadilla de Obi*. Washington: EG Justice, 2015.
- Fanon, Frantz, en Jean Paul Sartre. *The Wretched of the Earth*. Londen: Penguin Books, 2001.
- Foucault, Michel. *L'ordre du discours*. Inaugurale rede Collège de France, uitgesproken 2 december 1970, Editie Le Foucault Électronique, 2001. [<https://litterature924853235.files.wordpress.com/2018/06/ebook-michel-foucault-l-ordre-du-discours.pdf>].
- Fra-Molinero, Baltasar. "El deber de contar y la pasión de escribir." Interview met María Nsue Angüe, Maine VS, 10 juni 2010. [<http://abacus.bates.edu/~bframoli/pagina/mariansue.htm>].
- --, "Estado, religión, trabajo y hambre", *Debats*, vol. 123, nr.2, 2014. 92-105.
- Fransecky, Roger B., en John L. Debes. *Visual Literacy: A way to learn – A way to teach*. Washington, DC: Association for Educational Communications and Technology: 1972.

- Garber, Marjorie B. *Vested interests : cross dressing & cultural anxiety*. New York: Routledge, 1992.
- Genette, Gerard. *Paratexts. Thresholds of interpretation*. Vertaald door Jane E. Lewin, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Gombrich, Ernst H. *Kunst en illusie. De psychologie van het beeldend weergeven*. Vertaald door H. van Teylingen en W.A.C. Whitlau, Houten: De Haan, 1988.
- Granados, Vicente, “Ekomo, de María Nsue Angüe. Edición, prólogo y notas.” *Ekomo*. María Nsue Angüe. Madrid: UNED, 1985. 9-13.
- Hendel, Mischa G., “Conversación con María Nsue Angüe. Escritora.” CCM Malabo, 18 oktober 2008, 1-10.
[https://birdlikecultura.files.wordpress.com/2015/10/19_interview_18okt2008_marian_sueangc3bce.pdf].
- Hobeika, Noelia. “Collecting Echoes: The Poetic Power Of Collage.” *The Age of Collage Vol.2: Contemporary Collage in Modern Art*. Eds, Dennis Busch en Robert Klanten. Berlijn: Gestalten, 2016. 2,3
- Iser, Wolfgang. “Interaction between Text and Reader.” *The Reader in the Text: Essays on Audience and Interpretation*. Eds. Susan L. Suleiman en Inge Crosman. Princeton: Princeton University Press: 1980. 106-20.
- Kedra, Joanna. “What does it mean to be visually literate? Examination of visual literacy definitions in a context of higher education.” *Journal of Visual Literacy* 37, No. 2, 2018. 67-84.
- Kies, Mateo, en Amelie Klein, *Making África – Un continente de diseño contemporáneo*. Guggenheim Bilbao/Vitra Design Museum, 2015.
- Korsten, Frans-Willem, *Lessen in Literatuur*. Nijmegen: Vantilt, 2002.
- Langevin, Sébastien. “La bande dessinée africaine, son discours et ses problèmes.” *Africultures: BD d’Afrique*. no 32, november 2000. 17-21.
- Lejeune, Philippe, *Le Pacte Autobiographique*. Parijs: Éditions du Seuil, 1975.
- Lewis, Marvin A. *An Introduction to the Literature of Equatorial Guinea. Between Colonization and Dictatorship*. Missouri: University of Missouri Press, 2007.
- --, *Equatorial Guinean Literature In Its National and Transnational Contexts*. Missouri: University of Missouri Press, 2017.

- Lifshy, Adam. “Ideations of Collective Memory in Hispanophone Africa: The Case of María Nsue Angüe’s ‘Ekomo’”, *Hispanic Journal*, Indiana University of Pennsylvania, vol. 24, nr. 1/2, 2003. 173-185.
- --, *The Magellan Fallacy. Globalization and the Emergence of Asian and African Literature in Spanish*. Michigan: The University of Michigan Press, 2017.
- Ligt, Erik van de., *Dieren in politieke cartoons. Onderzoek naar het gebruik van dieren als brondomein van visuele metaforen*. 2006. Universiteit van Tilburg, Masterthesis.
- Luis, William en Laura C..Brown (eds). *Afro-Hispanic Review*, Nashville: Vanderbilt University. vol. 28, nr.2, 2009.
- MacLeod, Naomi. *Form and function of non-linguistic calls in human infants. The Expression of Identity in Equatorial Guinean Narratives (1994 - 2007)*, 2012. University of St Andrews, Masterthesis.
- Meister, Jan Christoph. “Narratology.” *Handbook of Narratology*, Volume 2. Eds. Peter Hühn, Jan Christoph Meister, John Pier en Wolf Schmid, Berlijn: Walter de Gruyter, 2014. 623-631.
- Mester, Anna. *Repensar Ekomo de María Nsue Angüe: un desafío ecuatoguineano a la hispanidad*, 2009. Mount Holyoke College, Department of Romance Languages and Literatures, Bachelor thesis.
- Ndongo-Bidyogo, Donato. *Los poderes de la tempestad*. Madrid: Assata Ediciones, 2015.
- --, *Historia y tragedia de Guinea Ecuatorial*. Madrid: Editorial Cambio, 1977.
- --, “Literatura moderna hispanófona en Guinea Ecuatorial.” *Jornadas de Estudios Africanos*. Ed. Marta Sofía López. León: Universidad de León, 2001. 125-135.
- --, *Olvidos: Poemas*. Ed. Inmaculada Díaz Nabrona. Madrid: Verbum, 2016.
- --, en Mbaré Ngom, eds. *Literatura de Guinea Ecuatorial (Antología)*. Madrid: Casa de África, SIAL Ediciones, 2000.
- Nerín, Gustau. *La última selva de España. Antropófagos, misioneros y guardias civiles, Crónica de la conquista de los Fang de la Guinea Española. 1914-1930*. Madrid: Los libros de la catarata, 2010.
- Ngom, Mbaré en Gloria Nistal (eds.). *Nueva Antología de la Literatura de Guinea Ecuatorial*. Madrid: Casa de África, SIAL Ediciones, 2012.

- Ngom, Mbaré. “Entrevista con Donato Ndongo-Bidyogo.” *Diálogos con Guinea : panorama de la literatura guineoecuatorialiana de expresión castellana a través de sus protagonistas*. Madrid: Labrys, 1996. 69-90. In *Entre estética y compromiso. La obra de Donato Ndongo-Bidyogo*. Otabela, en Onoma-Abena. Madrid: UNED, 2008. 187-206.
- --, *La recuperación de la memoria: creación cultural e identidad nacional en la literatura hispano-negroafricana*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 2004.
- --, “La literatura africana de expresión castellana: de una ‘literatura posible’ a una literatura real. Etapas de un proceso de creación cultural.” *De Guinea E. a las literaturas hispanoafricanas*. Eds. Landry-Wilfrid Miampika en Patricia Arroyo. Madrid: Verbum, 2010. 23-40.
- --, “Equatorial Guinea Writers in Exile.” *World Literature in Spanish: an Encyclopedia. Volume I*. Eds. Maureen Ihrie en Salvador O. Oropesa. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2011. 348-352.
- --, “Memoria y exilio en la literatura africana hispana.” *Palabras, Revista de la cultura y de las ideas*, vol. 1, nov. 2009. 97-110.
- --, “Writing from the Soul: A Conversation with María Nsue Angüe/Narrative of a Woman’s Life and Writing. María Nsue Angüe’s *Ekomo*.” *Daughters of the Diaspora. Afro-Hispanic Writers*, Ed. Miriam DeCosta-Willis. Miami VS: Kingston, Ian Randle Publishers, 2003. 295-309.
- Nomo Ngamba, Monique. "Semejanzas y diferencias entre 'Los poderes de la tempestad' (1997) de Donato Ndongo-Bidyogo y 'Señas de identidad' (1977) y 'Reivindicación del conde Don Julian' de Juan Goytisolo' (1999)." Ediciones Universidad de Valladolid: *Castilla, Estudios de Literatura*, nr. 6, 2015. 350-366. [Castilla-2015-6-SemejanzasDiferencias.pdf]
- Nsue Angüe, María, *Ekomo*, 2de ed., Madrid: Grupo Editorial Sial Pigmalión, 2008.
- --, *Cuentos y relatos*, Madrid: Grupo Editorial Sial Pigmalión, 2016.
- Nyaphaga, Issa. *Art is stronger than hate*. Austin/Texas: Alamo Bay Press, 2015.
- Ong Walter Jackson. *Orality and Literacy The Technologizing of the World*. London: Methuen, 1982.
- Otabela, Joseph-Désiré, en Sosthène Onomo Abena. *Entre estética y compromiso. La obra de Donato Ndongo-Bidyogo*. Madrid: UNED, 2008.
- Odartey-Wellington, Dorothy. “Hacia una literatura nacional: entrevista a Donato Ndongo-Bidyogo”, *Afro-Hispanic Review*, vol. 25, nr. 2, 2006. 159-172. In *Entre*

estética y compromiso. La obra de Donato Ndongo-Bidyogo. Otabela, en Onoma-Abena. Madrid: UNED, 2008. 216-231.

- Otabela Melowo, Joseph-Désiré. “La figura del dictador: Macías Nguema y Rafael Trujillo en *Los Poderes de la tempestad* de Donato Ndongo Bidyogo y en *La fiesta del Chivo* de Mario Vargas Llosa.” *Connotas. Revista de crítica y teoría literarias*, vol. 2, nr. 2, juni 2004. 27-46. [<https://connotas.unison.mx/index.php/critlit/article/view/271>].
- --, "Literatura de Guinea Ecuatorial. Sujeto cultural y dictadura: el personaje del abogado en *Los poderes de la tempestad* de Donato Ndongo Bidyogo." *EPOS*. XIX, 2003. 119-128. [<http://e-spacio.uned.es/fez/eserv/bibliuned:Epos-CE5EC1AF-19C8-88B8-A02D-870B7E2942F6/Documento.pdf>]
- Pachnicke, Peter, en Klaus Honnef, eds. *John Heartfield*. New York: Incorporated, 1992.
- Persico, Melva. “Voices an Hybridity; The Case of María Nsue Angüe’s *Ekomo*.” *Afro-Hispanic Review*, vol. 31, 2012. 133-148.
- Phaf-Rheinberger, Ineke. "Los discurso literarios sobre situaciones dictatoriales en África y América Latina." *De Guinea E. a las literaturas hispanoafricanas*. Eds. Landry-Wilfrid Miampika en Patricia Arroyo. Madrid: Verbum, 2010. 140-154.
- --, “Migration versus Stagnation in Equatorial Guinea: The Sea as the Promise of Modernity.” *Research in African Literatures: Migratory Movements and Diasporic Positionings in Contemporary Hispano- and Catalano-African Literatures*, Indiana University Press, vol. 48, nr. 3, 2017. 55-71. [www.jstor.org/stable/10.2979/reseafritelite.48.issue-3]
- Pollmann, Joost. *De stripprofessor. Vijftig colleges over tekenkunst*. Amsterdam: Podium, 2016.
- Rancière, Jacques. “Ten Theses on Politics.” *Dissensus. On Politics and Aesthetics*. Vertaald en geëditeerd door Steven Corvoran, Londen: Bloomsbury, 2015. 25-52.
- --, “The Paradoxes of Political Art.” *Dissensus. On Politics and Aesthetics*. Vertaald en geëditeerd door Steven Corvoran, Londen: Bloomsbury, 2015. 142-159.
- --, “The politics of literature.” *Dissensus. On Politics and Aesthetics*. Vertaald en geëditeerd door Steven Corvoran, Londen: Bloomsbury, 2015. 160-176.
- --, *Disagreement. Politics and philosophy*, Minneapolis-London: University of Minnesota Press, 1999.
- --, *Het esthetische denken*. Vertaald door Walter van der Star, Amsterdam: Valiz, Amsterdam, 2007.

- --, *De toekomst van het beeld*. Vertaald door Walter van der Star, Amsterdam: Octavio publicaties, 2010.
- Rimmon-Kenan, Shlomith. *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. London/New York: Methuen, 1983.
- --, *Transparent Minds. Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1978.
- Rizo, Elisa. "En torno a la obra de Juan Tomás Ávila Laurel, un protagonista de las letras guineoecuatorianas", *Hispanic Research Journal*, vol. 6, nr. 2, 2005. 175-78., doi:10.1179/146827305x38823.
- --, "Letras transversales: obras escogidas (ensayo, poesía, relatos, teatro)", *World Languages and Cultures Books*. Books. 2., 2012. [https://lib.dr.iastate.edu/language_books/2]
- Rodríguez Carranza, Luz. *Un Teatro de la Memoria. Análisis de Terra Nostra de Carlos Fuentes*. Leuven: Leuven University Press/Danila Alberto Vergara, 1991.
- --, "Hacia un sujeto intransitivo *Philip Seymour Hoffman, par exemple*, la obra belga de Rafael Spregelburd (2017)." *El taco en la brea*. 6.9 (mei 2019) ISSN 2362-4191. 77-85.
- Rodríguez, Clelia Olimpia. *Aproximaciones Literarias a la Memoria, Historia e Identidad en la Literatura Contemporánea de Guinea Ecuatorial*, 2011. Department of Spanish and Portuguese University of Toronto, Masterthesis.
- Rose, Aaron, en Mandy Kahn. *Collage Culture*. Zürich: JRP/Ringier Kunstverlag, 2011.
- Roth, Nancy. "Heartfield and Modern Art." *John Heartfield*. Eds. Peter Pachnicke en Klaus Honnef. New York: Incorporated, 1992. 18-29.
- Sampedro Vizcaya, Benita. "Ekomo's Interventions", *African Immigrants in Contemporary Spanish Texts. Crossing the Strait*, Eds. Debra Faszter-McMahon en Victoria L. Ketz. Farnham/Burlington: Ashgate, 2015. 177-192.
- --, "Rethinking the Archive and the colonial library: Equatorial Guinea." *Journal of Spanish Cultural Studies*, vol. 9, nr 3, 2008. 341-363.
- --, "Guinea Ecuatorial en la agenda política de los Estados Unidos." *Palabras: Revista de la cultura y de las ideas*, vol. 2, september 2010, 65-82

- --, "María Nsue Angüe, la abuela cuentacuentos." *ABC* 21 maart 2017: [https://www.abc.es/cultura/cultural/abci-maria-nsue-angue-abuela-cuentacuentos-201703210051_noticia.html].
- Russell, Bertrand. *De geschiedenis van de westerse filosofie*, Katwijk aan Zee: Servire, 1981. 183-190.
- Schilperoord, Joost, en Alfons A. Maes. "Visual metaphoric conceptualization in political cartoons." *Multimodal Metaphor*. Eds. Charles Forceville en Eduardo Urios-Aparisi. Berlijn: Mouton De Gruyter, 2009. 215-243.
- Schipper, Mineke. "Van orale vertelling naar geschreven roman: Chinua Achebe's *Things Fall Apart*." *Boeken van Zwarte schrijvers*. Ed. J.B Weenink. Amsterdam: VU Uitgeverij, 1987. 11-32.
- Schmitt, Carl. *Het begrip politiek: Gevolgd door Het tijdperk van neutralisering en depolitisering*. Vertaald door George Kwaad, Amsterdam: Boom, 2001.
- Silverstein, Ken. "Theodorin's world." *Foreign Policy (FP)* 21 febr. 2011. [<https://foreignpolicy.com/2011/02/21/teodorins-world/>]
- Sundiata, Ibrahim K, *Equatorial Guinea, Colonialism, State Terror, and the Search for Stability*, Bulder. S. Francisco & Oxford: Westview Press, 1990.
- --, "The Roots of African Despotism: The Question of Political Culture." *African Studies Review*. Cambridge University Press, vol. 31, nr. 1, april 1988. 9-31.
- Steenmeijer, Maarten. *Moderne Spaanse en Spaans-Amerikaanse literatuur: Van 1870 tot heden*. Groningen: Martinus Nijhoff, 1996.
- Trujillo, José Ramón. "Recepción y problemas de la literatura de Guinea Ecuatorial." *África hacia el siglo XXI, Actas del II Congreso Internacional de Estudios Africanos en el Mundo Ibérico*. Tweede versie, nov. 2005, Madrid: SIAL Ediciones, 2001. 527-540.
- Ugarte, Michael, *Africanos en Europa: La cultura del exilio y la emigración de Guinea Ecuatorial a España*. Nieuw York: Ndowe International Press, 2013.
- --, "Interview with Donato Ndongo." *Arizona Journal of Hispanic Cultural Studies*, vol. 8, 2004. 217-234. In *Entre estética y compromiso. La obra de Donato Ndongo-Bidyogo*. Otabela, en Onoma-Abena. Madrid: UNED, 2008. 232-251.
- Van Gelder, Hilde, en Helen Westgeest, *Photography Theorie in Historical Perspective. Case studies from Contemporary Art*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2011.1-13.

- Westgeest, Helen. *Slow Painting. Contemplation and Critique in the Digital Age*. Bloombury: Bloomsbury Visual Arts 2021. 1-13.
- Zielina Limonta, María. "Donato Ndong-Bidyogo: un escritor guineano y su obra." *Afro-Hispanic Review*, University of Missouri-Columbia, 2000. 106-116. In *Entre estética y compromiso. La obra de Donato Ndong-Bidyogo*. Otabela, en Onoma-Abena. Madrid: UNED, 2008. 252-271.

